

Van zichzelf bevrijd

RENÉE VAN RIESSEN

Van zichzelf bevrijd

*Levinas over transcendentie
en nabijheid*

SJIBBOLET › AMSTERDAM › MMXIX

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij een subsidie
van de Stichting Dr. Abraham Kuyperfonds

© 2019 R.D.N. van Riessen p/a Uitgeverij Sijbolet,
Amsterdam

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
en/of openbaar gemaakt worden zonder de voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Vormgeving binnenwerk: Garage BNO
Verzorging omslag: René van der Vooren, Amsterdam
Illustratie omslag: Geïnspireerd op het werk 'Tegenover' van Erika
van Vondel

ISBN 978 94 9111 033 7 NUR 730

Inhoud

Voorwoord 7

Inleiding 9

1. Zich ontdoen van zichzelf.
De creativiteit van de kenosis 15
2. De grenzen van de eindigheid:
Levinas in gesprek met Heidegger 40
3. Kwaad, transcendentie en nabijheid 80
4. Gewekt door het Oneindige:
een religie zonder God? 112
5. Voorbij winst en verlies.
Over identiteit en onteigening 143
6. De onteigende getuige.
Over mystiek, taal en getuigenis 174

Bibliografie 215

Verantwoording 223

Voor Bob, Evelyn & Rosa

Voorwoord

‘Die lezen mogen eenzaam wezen’ schreef Ida Gerhardt en hetzelfde geldt voor hen die schrijven. Maar het werken aan dit boek werd intussen ook verlicht en opgevrolijk door mensen die me steunden, adviezen gaven, aanmoedigden of gewoon stimuleerden het boek even te vergeten. Het zijn er veel, enkelen wil ik hier met name noemen. In de eerste plaats Sara Kuijper, die als student-assistent mijn teksten met onvermoeibare nauwkeurigheid heeft gecorrigeerd en gefatsoeneerd. Mijn uitgever Elsbeth Greven dank ik voor haar geduld met mij en voor haar suggesties tot verbetering van de tekst. Ik dank de Stichting Dr. Abraham Kuyperfonds voor de ruimhartige financiële ondersteuning van deze uitgave. Hillie van de Streek, voormalig directeur van de Stichting voor Christelijke Filosofie, dank ik voor haar stimulansen en hulp bij het aanvragen van deze subsidie. Dank aan Erika van Vondel, beeldend kunstenaar én oud-student van mij voor de toestemming om haar werk ‘Tegenover’ te gebruiken als uitgangspunt voor de illustratie op het omslag.

Marieke Maes en Kees Vuyk hebben me enorm geholpen met hun commentaar op delen van mijn tekst. Ik heb dankbaar gebruik gemaakt van hun suggesties, maar het resultaat is uiteraard voor mijn rekening. Roger Burggraave wil ik danken voor zijn adviezen in de beginfase, waarmee hij een weg gewezen heeft die begaanbaar bleek te zijn. Dank aan mijn man Bob Vaalburg voor zijn kritisch meedenken en waar nodig tegenspreken; en aan onze dochters Evelyn en Rosa voor het afwisselend aanmoedigen en afleiden van hun moeder.

*What if we were to say that human beings
are created in the image of God?*

Marylinne Robinson, *When I was a Child*
I Read Books, p. 158.

*Zo lijken Elohiem en de mens op elkaar:
de mens is de ziel van de wereld zoals Elohiem zelf.*

Emmanuel Levinas, *Aan gene zijde van het vers*,
p. 202.

Inleiding

De Frans-joodse denker Emmanuel Levinas (1906-1995) is ongetwijfeld één van de meest radicale denkers van onze tijd. In zijn filosofie zijn weliswaar de sporen te vinden van de fenomenologie en van het dialogische denken van Martin Buber, maar toch is zij tot geen van deze invloeden te herleiden. Ook ten opzichte van zijn tijdgenoten (existentialisten, structuralisten en postmodernisten) vertegenwoordigde Levinas een eigen positie. Wat de essentie van deze positie uitmaakt, is moeilijk in enkele woorden te zeggen. Daarom probeer ik het met een beeld dat hijzelf ook gebruikt heeft, namelijk dat van het verschil tussen Odysseus en Abraham. De naam van Odysseus is symbool geworden van het verlangen naar terugkeer naar huis, de plaats van herkomst waar hij vertrouwd mee is. Voor Odysseus was dit Ithaka, het eiland waarvandaan hij vertrok om er twintig jaar later weer terug te keren, vermomd als een bedelaar en alleen herkend door zijn hond. De tweede naam, Abraham, is voor altijd verbonden met het nomadische uitzwerven dat een reizen zonder terugkeer is. Abraham trok weg uit zijn vertrouwde stad Ur der Chaldeeën zonder de plaats ooit terug te zien. Odysseus zit ondanks zijn verre reizen aan zichzelf vast, Abraham raakt door weg te gaan uit Ur van zichzelf bevrijd.

Levinas verbindt de tegenstelling tussen Abraham en Odysseus met de neiging van de filosofie om haar eigen activiteiten als een Odyssee te beschouwen, een terugkeer naar de zekerheid van het Zelf, die een reductie impliceert van

het andere tot het 'zelfde' en daarmee tot miskennis van de ander leidt. Zou er ook een andere vorm van filosoferen mogelijk zijn, één die door het verlangen naar een erkenning van het blijvend andere van de ander geïnspireerd wordt?

Via deze vraag, die gaat over het doel van de filosofie, leidt de tegenstelling tussen Abraham en Odysseus bij Levinas tot een originele reflectie over zin. Wat is de zin van het leven? Die vraag was lang uit beeld omdat hij als naïef en slecht geformuleerd werd beschouwd; alsof de zin van het leven ergens klaarligt om ontdekt te worden. Toch blijkt het een vraag te zijn die zich niet zomaar laat wegdrücken, gezien de populariteit van een serie interviews over de zin van het leven van de hand van journalist Fokke Obbema die dit jaar in *De Volkskrant* verscheen. De vraag naar de zin van het leven drong zich aan Obbema op nadat hijzelf hardhandig met zijn eigen eindigheid was geconfronteerd. Hij inviteerde (onder anderen) een celbioloog, een oud-diplomaat, een predikante en een psychiater om zich uit te spreken over hun visie op de zin van het leven en over de vraag waar ze die hadden leren zoeken. Verrassend waren niet zozeer de antwoorden, die varieerden van 'bewust gericht zijn op het zinvolle' tot de ontkenning van het bestaan van zoiets als de 'zin van het leven'. Het was vooral de *thematiek* die verraste. Kennelijk doet de zinvraag er nog steeds toe, hoe slecht hij misschien geformuleerd is en hoe onbeantwoord hij uiteindelijk misschien blijven zal.

Levinas verbindt 'zin' met de uitzwervende beweging van Abraham en niet met Odysseus die achter zijn levensreis een punt kan zetten. Hij brengt de reis van Abraham in verband met de notie 'Werk', een verzamelwoord voor alles wat we in ons leven door inspanning en arbeid tot stand brengen. Waar werken we eigenlijk voor? Waar spannen

we ons voor in, wat is de zin ervan? Is het voor het krijgen van een beloning, voor erkenning, voor de complimenten? Of moeten we Werk (als het geheel van onze inspanningen en bezigheden) radicaler denken? Dat gebeurt wanneer we ons concentreren op het verband met de beweging van Abraham die van het vertrouwde naar het onbekende gaat (een daad van moed), zonder dat hij zijn nieuwe ervaringen kan inpassen in wat hij al kende. Het levenswerk moet volgens Levinas radicaal gedacht worden, dat wil zeggen, niet als iets dat uiteindelijk winst of buit oplevert, maar als een beweging van het Zelfde naar het Andere die nooit naar zichzelf terugkeert.¹ Het is een beweging die niet op verzoening uit is en er ligt geen rust in het verschiet. Deze beweging van het Zelfde naar het Andere is een ‘oneindige’ beweging.

Eén van de grote ontdekkingen van Levinas is de betekenis en reikwijdte van deze notie van oneindigheid in de filosofie. Het leidde tot een groot aantal reflecties over de ‘idee van het Oneindige’ met het doel de relevantie ervan aan te tonen voor het hedendaagse denken. De ‘idee van het Oneindige’ is oorspronkelijk een metafysisch begrip – Levinas leende het van Descartes – en het kon daardoor op weinig waardering rekenen in de tijd dat hij het lanceerde. Het paste niet in de existentialistische denktrant en evenmin bij de hermeneutiek, het structuralisme en het positivisme. Wat betekent het, vraagt Levinas zich af, dat de menselijke

1 Deze gedachtegang over het ‘Werk’ ontwikkelt Levinas in paragraaf 6 van het essay ‘Betekenis en zin’ in *Humanisme van de andere mens*, Kampen 1990 (pp. 66-76). In het artikel ‘La trace de l’‘autre’ (in *En*

decouvrant l’existence avec Husserl et Heidegger, Parijs 1974, p. 187-202) waar dezelfde thematiek aan de orde is, brengt Levinas de bewegingen van Abraham en Odysseus ter sprake.

geest (of moderner gezegd: het bewustzijn) in staat is zich te verhouden tot een 'idee' die zich laat niet bevatten? De idee van het Oneindige stelt ons voor een raadsel. Ze betekent iets en laat zich zodoende denken, maar tegelijkertijd blijft ze hindernissen opwerpen voor het begrijpen. Het denken ervan is mogelijk omdat het een 'idee' betreft. Maar de idee van het Oneindige is ook uitzonderlijk omdat de begripsinhoud ervan voortdurend ontsnapt aan het begrip dat probeert haar te vatten, iets dat uiteindelijk leidt tot de ondermijning van het denkende bewustzijn zelf.

Dit spoor van het 'Oneindige' in onze ervaringen is voor de filosofie en de wetenschap een raadsel. Wat te doen met barmhartigheid, onbaatzuchtigheid, of met het verschijnsel van het offer? Kunnen zij een plaats krijgen in een visie op het bestaan als uiteindelijk 'alleen maar' een streven naar zelfhandhaving, gestuurd door 'zelfzuchtige genen'? Menselijk leven kent een grens, maar reikt tegelijkertijd over deze grens heen omdat bestaan nooit alleen voor-zichzelf is. Daarom zijn we tegelijkertijd vatbaar voor de angst voor onze eigen dood én geraakt door de zorg om de dood van de ander. Levinas suggereert dat de vrees om het sterven van de *ander* wel eens de meest fundamentele ervaring van de sterfelijkheid zou kunnen zijn, zodat de opgave om goed voor de ander te zorgen wezenlijker is voor wie wij zijn dan het *Sein-zum-Tode* (waarin volgens Heidegger het aanknopingspunt voor authentiek leven gezocht moet worden).

Met de vrees om de sterfelijkheid van de ander en de opgave goed voor hem te zorgen, zijn in feite alle verschijningsvormen van solidariteit en engagement verbonden. Het streven naar recht en gerechtigheid is 'oneindig' omdat het principieel geen grens kent. Het kan zich niet beperken tot de eigen groep omdat we moeten erkennen dat anderen die slachtoffer werden rechtsverkrachting ook mensen zijn.

De strijd voor een goede en gezonde leefomgeving betreft niet alleen ons eigen overleven, maar gaat alle mensen aan – nabij en ver – van wie de leefomstandigheden door vervuiling en klimaatverandering zijn aangetast. Levinas wijst er herhaaldelijk op dat de Bijbelse leefregels uit Exodus en Deuteronomium, het meest pregnant verwoord in de ‘Tien Geboden’, niet alleen *verboden* zijn die vertellen wat men niet moet doen. Uiteindelijk richten de geboden zich op de opdracht om de ander(en) in positieve zin een leven te gunnen, een opdracht die zich uitstrekt naar naasten veraf en naar komende generaties.

Levinas’ filosofie wordt vaak gekarakteriseerd als een denken waarin het vooral om de Ander draait, maar in dit boek interpreteer ik zijn denken ook als een poging om woorden te geven aan het loslaten van zichzelf dat tot een bevrijding leidt. Loslaten en bevrijden zijn bewegingen die Levinas uiteindelijk met schepping verbindt. Dat kan verwondering wekken omdat schepping doorgaans als een verwijzing naar onze oorsprong wordt geïnterpreteerd. Het geschapen zijn in het beeld van God wordt dan *ontologisch* verstaan, alsof mensen kopieën zijn die verwijzen naar de onzichtbare God.

Maar zouden we de geschapenheid in het beeld van God ook als een beweging kunnen beschouwen? Met hulp van het vocabulaire van de kabbala doet Levinas hier voorstellen voor, waarin hij de schepping uitlegt als een beweging waarin God zich klein maakt zodat er ruimte ontstaat voor zelfstandig bestaan buiten hem. Precies dit vrije en zelfstandige bestaan buiten God is ontvankelijk voor de roeping tot verantwoordelijkheid. De schepper en het schepsel, God en mens, maken wederzijds ruimte voor elkaar in deze beweging, want, schrijft Levinas, de mens is beeld van God omdat hij net als Elohiem de ‘ziel van de wereld’ is, terwijl

de daden van de mens de aanwezigheid van God bij het geschapene mogelijk maken.²

Dit nieuwe perspectief van Levinas op de onteigening van het subject en de ontleding of *kenosis* van God vormt de rode draad die de essays van dit boek verbindt. Ik onderzoek de vruchtbaarheid van Levinas' denken over de ontleding als een overeenkomst tussen mens en God aan de hand van diverse invalshoeken: de relatie tussen eindig en Oneindig, de zinloosheid van kwaad en lijden, de relatie tussen religie en ethiek, de relatie tussen identiteit en zelfverlies en het mystieke als ondertoon van zowel ethische en religieuze taal. Transcendentie blijkt in al deze gevallen verbonden te zijn met het raadsel van de nabijheid van de ander.

2 Emmanuel Levinas, *Aan gene zijde van het vers. Talmoedische studies en essays*, Hilversum 1989, p. 201.